

EKREM ČAUŠEVIĆ
(Zagreb)

„TURCI“ U *SATIRU* MATIJE ANTUNA RELKOVIĆA
(1732 - 1798)*

1.0. Matija Antun Relković i njegov *Satir iliti divji čovik*

1.1. Općenito je poznato da turska osvajanja Ugarske i nekih dijelova današnje Republike Hrvatske (Slavonija, Lika i Dalmacija) započinju 1514. i da traju do 1552. godine. U tim krajevima Turci su se zadržali oko 150 godina. Potkraj 17. st., nakon katastrofalnih poraza kraj Beča (1683.) i na bojnome polju kraj Mohača (1687.), bili su primorani napustiti spomenute teritorije. Prekid neprijateljstava i mirovni ugovori potpisani su u Srijemskim Karlovcima (1699.), Požarevcu (1718.) i Beogradu (1739.). Rijeka Sava postala je granicom između dvaju carstava, a Dvorsko ratno vijeće u Beču ustrojilo je u uskome pojasu uz nju Vojnu krajinu u kojoj je, kao oficir gradiške pukovnije, do umirovljenja službovao i hrvatski književnik Matija Antun Relković.

1.2. O Relkovićevu životu postoji relativno mnogo podataka.¹ Rodio se u Svinjaru (danas Davor) kod Nove Gradiške (Slavonija). Do svoje šesnaeste godine obrazovao se u franjevačkom samostanu u Cerniku, a potom u

* Ovaj rad u glavnim crtama objedinjuje izlaganja podnesena na dvama znanstvenim skupovima. Prvi je *Znanstveni skup Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća* (Zagreb - Vinkovci - Davor, 24. - 25. 04. 1998.), na kojemu sam pročitao izlaganje s naslovom "Turkološke marginalije o Relkovićevu *Satiru*"; drugi je *Internationaler Kongress für türkische Studien - 13. CIEPO-Symposium* (Beč, 21.-24. 09. 1998.), na kojemu sam sudjelovao s referatom "Das Türkenbild in *Satir* von Matija Antun Relković (1732 - 1798)". Držeći da bi objedinjavanje dvaju tematski bliskih tekstova, uz to i dopunjenih izvornim Relkovićevim stihovima, moglo koristiti, odlučio sam objaviti oba kao proširen integralni tekst.

¹ Ipak, postoje stanovite nedoumice oko izgovora njegova prezimena: Reljković ili Relković? U starijoj literaturi prevladava prvi, a u novijoj drugi lik. Piščevi prezimenjaci iz sela Davor koriste varijantu *Relković*.

Mađarskoj, gdje je završio četiri razreda tzv. "niže gimnazije". Sa šesnaest godina (1748.) stupa u vojničku službu u gradiškoj pograničnoj regimenti. Najprije službuje kao pisar kod svoga oca koji je, iako nepismen, zbog iskazane hrabrosti u borbi protiv Turaka bio promaknut u oficirski čin. Nakon dvije godine Relković postaje zastavnikom i od tada u vojničkoj službi postupno napreduje do kapetanskoga čina.

1.3. Kao austrougarski oficir Relković je sudjelovao u tzv. Sedmogodišnjem (tj. austrijsko-pruskome) ratu (1756-1763), u kojem je bio i ranjavan. U bitci kod Breslava zarobljen je i zatočen u Frankfurtu na Odri. Nakon dvije godine zarobljeništva ponovo se priključuje svojoj regimenti u Dresdenu. Po povratku u Slavoniju službuje kao oficir na području Vojne krajine, koju je Habsburška Monarhija bila ustrojila uz rijeku Savu (od Jasenovca do Zemuna) kao prvu liniju obrane od Turaka. Zadnje godine službe proveo je kao graničarski oficir u raznim mjestima Brodske pukovnije. S 54 godine odlazi u mirovinu (1786), a za zasluge car Josip II. dodjeljuje mu nasljedno plemstvo. Nakon umirovljenja nastanjuje se u Vinkovcima, gdje je umro i pokopan.²

2.0. Sedmogodišnji rat, za vrijeme kojega je kao austrougarski oficir boravio u Mađarskoj, Slovačkoj, Češkoj i Pruskoj, sudbinski je utjecao na Relkovićev život. Taj rat je, kako i sam kaže, pružio "priliku prohoditi badjavad vilaete, zemlje i gradove onima, koji to želeći bez velikog troška drugačije ne bi mogli učiniti" (S II / str. 61).³ Pored toga, tokom dvogodišnjega zatočeništva na raspolaganju mu je stajala biblioteka u kojoj je, po vlastitome kazivanju, "čitao knjige na latinskom, njemačkom i francuskom jeziku". No to upoznavanje s onovremenim evropskim zemljama imalo je i traumatičan učinak na mladoga Relkovića. "I kako ljudi običavaju reći, da u vojski svašta ima", piše on, "tako i ondi događa se: niki tekoše blago, niki izgubiše i ono svoje, niki pak pokraj svoje dužnosti motriše lipe zemlje, jake gradove, plemenite varoše, lipo uređena sela i obštine. Motriše njiovu uredbu, njiovu službu Božju, njiov posao u polju, vladanje u domu, timarenje marve, prohod rukotvorja - jednom ričju, motriše sve ono, što je nedokučeni uzdržitelj zemaljskoga klupka i sviju stvari umrlomu čoviku za njegovu potribitu hranu, branu i odiću ostavio. Ovako indi motreći sva kolika, komu ne bi na pamet pala njegova ista otačbina, tko ne bi na vagu metnuo svoj isti vilaet i pram drugima procinio, kakvi je i kakvi bi mogao biti, da se najprije ukloni s puta drvje i kamenje, o koje se ljudi do sada potipaše, to jest da se uklone s puta pridsude i zli običaji, koji odavna od nekrštenika ostavljeni i duboko

² Opća enciklopedija JLZ "Miroslav Krleža", Tom 7 (Raš - Szy). Zagreb, 1981., str. 58.

³ Skraćena S II označava drugo izdanje *Satira*, iz kojega će u ovome radu biti citirani svi navodi. To izdanje preuzeto je iz edicije "Stari pisci hrvatski", Knjiga XXIII. - Djela Matije Antuna Relkovića (priredio T. Matić). JAZU, Zagreb, 1916, str. 59 - 170.

ukorenjeni ovakvi plemenit vilaet obagavili i naružili jesu?" (S II / str. 62). Relkovićevo otrežnjenje bilo je bolno jer je u mladosti zasigurno mislio da je njegova domovina najljepša⁴, ali i poticajno, jer je u njemu pobudilo želju da literarnim i prosvjetiteljskim djelovanjem pokuša podići opću kulturnu razinu slavonskoga seljaka i probuditi u njemu želju za ekonomskim napretkom i novim spoznajama.⁵

2.1. Prilika da zaostalu rodnu Slavoniju poredi s naprednim evropskim zemljama, obrazovanje i iskustvo koje je u njima stekao, a zacijelo i jak utjecaj prosvjetiteljskih ideja 18. stoljeća, naveli su ga na ideju da i sam počne pisati. "Promišljavajući na svoj način, kad se svrši rat, ako doživim, što bi ja mojoj otačbini iz tuđih zemalja donio, čim bi joj se barem za to udobrio, što me ima i što sam se u njezinom krilu odgojio, šta li bi ja mojim domorodcem kakono pazara poklonio, evo pade mi na pamet, da jim doveden Satira, to jest da jim knjižicu jednu pod ovim imenom sastavim i u verše složim, jerbo su i onako domorodci moji svi pivači i od naravi pjesnici (...). Tog istoga uzroka radi godine 1761. u Saksoniji napisa rečenog Satira i u stolnjem gradu Dresden pritiskati dado (...)" (S II / str. 63). Iz rečenoga se razabire kako piščeva nakana da napiše knjigu nije bila vođena literarnim ambicijama. Naprotiv, *Satir* je ispjevan s posve pragmatičnim ciljem: da potakne ekonomski, društveni, vjerski i obrazovni napredak Slavonije, u kojoj se ni šezdesetak godina nakon izгона Turaka nisu bile dogodile značajne promjene.

2.2. *Satir iliti divji čovik* (skraćeno *Satir*) objavljen je 1762. bez imena autora, bez naznake mjesta tiskanja i bez imena štampara. Knjiga je maloga formata i ima 82 nepaginirane stranice.⁶ No njezin uspjeh bio je iznad svih očekivanja. Relković o tome kaže sljedeće: "Od hiljadu i pet stotina knjižica ne osta meni u dvi godine ni jedna, kojom bi jednu imati želećega prijatelja poslužiti mogao" (S II / str. 63). Zacijelo zbog toga, ali i zbog nekih kritika koje su mu povremeno bile upućivane, Relković se odlučio izdati i drugo, znatno prošireno izdanje. Objavljeno je u Osijeku 1779. godine na 180 nepaginiranih stranica. U odnosu na prvo (D = dresdensko), koje ima 1938, drugo (O = osiječko) izdanje ima 3498 stihova u desetercu. Dopusnjeno O izdanje ima i opširan predgovor (iz kojega saznajemo mnoge pojedinosti o piscu i njegovu

⁴ Stoga na istome mjestu kaže kako se, vidjevši sve te ljepote, "osjećao prevarenim".

⁵ Osim *Satira* Relković je napisao *Novu slavonsku i nimačku gramatiku - Neue slavonsch- und deutsche Grammatik* (Zagreb - Agram, 1767) i knjigu aforizama s naslovom *Nek je svašta* (Osijek, 1795). S njemačkog je preveo jednu knjigu o uzgoju ovaca (Osijek, 1776), te s latinskoga nekoliko školskih knjiga. Nakon njegove smrti objavljeni su još neki njegovi prijevodi, među njima i prijevod Ezopovih basni.

⁶ Jedini sačuvani primjerak nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Opširnije o *Satiru* v. J. Bratulić, *Matija Antun Relković i njegovo djelo*. Privlačica, Privlaka, 1987., nepaginirani predgovor pretisku prvoga izdanja *Satira*.

djelu) te nekoliko zanimljivih proznih umetaka o Slavoniji i životu seljaka u njoj.

3.0. Struktura i sadržaj *Satira*

3.1. Relković u svome djelu nemilice kritizira postojeće stanje u Slavoniji. Kritike međutim ne upućuje izravno, nego preko mitološkoga Satira, kojemu je dodijeljena piščeva uloga. Lik Satira zapravo je "autorov »porte-parole«, čiji moralističko-didaktički govor opravdava starodrevna tradicija njegova podrijetla".⁷ No iako originalna sadržaja, po odlikama svoje strukture takvo djelo nije bilo novost. Naime, u znanstvenoj se literaturi susreće mišljenje da je djelo *Satyr albo dziki muž* (1564) poljskoga pisca po imenu Jan Kochanowski (1530-1584) poslužio kao prototip Relkovićevu istoimenome djelu. Isto tako, drži se da je Kochanowski svojim *Satyrom* stvorio novu književnu vrstu poljskoga porijekla, koja je zaživjela u ruskoj i, preko Relkovića, u hrvatskoj književnosti 18. st. Poljski znanstvenik Lech Paździerski smatra da je Relkovićev *Satir* sačuvao osnovne strukturne osobine svoga (poljskoga) prototipa: trodijelni sustav tehničko-sadržajnih konstanti tog žanra. Taj sustav čine ova tri elemenata: 1. *dijagnoza bolesti koja razjedinjuje Slavoniju* (to su uglavnom tzv. "turske skule"), 2. *predlaganje načina liječenja tih bolesti* (napuštanje "turskih skula") i 3. *proricanje eventualne smrti Slavonije* (ukoliko se tako ne postupi).⁸

3.2. Fabula Relkovićeva djela dosta je jednostavna: glavni lik, mitološki Satir, dolazi u Slavoniju, upoznaje se s tamošnjim prilikama i, nezadovoljan viđenim, kritizira "zle turske običaje" kojih se Slavonci nisu bili oslobodili ni nekoliko desetljeća nakon izгона Turaka. U ozračju općeprosvjetiteljskoga duha svoga vremena Satir ne propušta priliku da podučí slavonske seljake što nužno moraju poduzeti kako bi se otrgli kako od tih "zlih turskih", tako i vlastitih "loših običaja i navika". Stoga im daje poduke i savjete o kršćanskome moralu i životu, porodici, radu, uzgoju stoke, stanovanju, zemljoradnji, zanastvu itd. I u proširenome O izdanju istoga djela, tiskanom sedamnaest godina kasnije, Satir ponovlja iste kritike.

3.3. No nakon povratka na Savu, "gdje će u budućnosti prelaziti samo iz garnizona u garnizon u prednjoj, ali relativno mirnoj granici prema Turcima, Relković počinje uviđati da stvari ipak kreću na bolje".⁹ Stoga u O izdanju istoga djela "*Slavonac odpiva u verše Satiru*", izvještavajući ga "o promjenama koje su se dogodile od njegova prvog posjeta Slavoniji god. 1762". Na taj se način među njima uspostavlja stihovani dijalog. Između

⁷ L. Paździerski, *Turske skule* M. A. Relkovića i njihove poljske relacije. *Forum* (Zagreb) XXXI: 1/2 (1992), str. 256.

⁸ Isto.

⁹ J. Vončina, O tudicama u Reljkovićevu "Satiru". *Filologija* (Zagreb) 5, 1967, str. 176.

ostaloga, Slavonac kaže da već ima uređenu kuću s kompletnim namještajem (u tursko doba nije ga koristio!), srčali pendžere, uređeno gazdinstvo, stoku i konje, poravnate i dobre putove itd. (S II / stihovi 2219-2334). Satir ga pohvaljuje i odgovara mu kako za to treba zahvaliti kraljici Tereziji i kralju Josipu, "koji vode veliku brigu o Slavoniji". No unatoč tome, ne propušta dodati još neke savjete u vezi s poboljšanjem uvjeta života i stanovanja te s očuvanjem sloge u porodici.

3.4. Relkovićevo djelo obuhvaća čitav kompleks društvenih, moralnih i kulturnih pitanja, među kojima posebno mjesto zauzima odgoj omladine. Stoga pisac, kako bi popravio "katastrofičnu" stvarnost u kojoj vladaju "zli turski hadeti" i "turske skule", nastoji oživjeti moralne (= kršćanske) norme svojih predaka. Uz ekonomske i agrarne probleme, to je zapravo jedan od triju temeljnih didaktičkih ciljeva njegova djela. "Apooteza predaka i slavne prošlosti Slavonije, uz čitav balast neistina, dobiva čak u prvim poglavljima O izdanja obilježja mita, bajke, što bi moglo ići u prilog prihvatljivosti djela u 18. st. i predstavlja određenu modifikaciju poljskoga uzora".¹⁰ S druge strane, snažan uticaj prosvjetiteljskih ideja, bezuvjetna privrženost Habsburškoj Monarhiji, politici i idejama apsolutističkih, reformatorskih i prosvjetiteljskih vladara Marije Terezije i Josipa II., "neprijateljstvo po oružju koje se u Reljkoviću lako preobrazilo u mržnju prema svemu što ga je podsjećalo na Turke"¹¹, na koncu i jak kršćanski svjetonazor iz kojega su zračila snažna antiturska (i antiislamska) raspoloženja, razlozi su zbog kojega su Turci i u prvome i u drugom izdanju *Satira* prikazani u najgorem mogućem svjetlu. Tomu, dakako, treba pridodati i činjenicu da je Slavonija nakon izгона Turaka u ekonomskome, kulturnom i prosvjetnom pogledu doista bila zaostala u odnosu na Monarhiju i ostale evropske zemlje, te da je Relković i objektivno bio svjestan uzroka takvoga stanja.

4.0. "Turske skule" i "zli turski hadeti"

4.1. Relkovićev *Satir* počinje stihovima o gotovo idiličnim ljepotama "plemenite Slavonije" i o njezinoj povijesti. Govoreći o neprijateljima koji su je u prošlosti htjeli porobiti, pisac na samome početku izdvaja Turke kao najgore i najokrutnije. U pjesnikovoj stihovanoj ekskurziji u povijest, čije su veze s povijesnom realnošću prilično labave, stoji i ovo: "*Što Atila ne srušiv ostavi / i vilaet posli njeg opravi, / to Soliman (Sulejman, E. Č.), došav iznedana / i udariv sa trista hiljada, / Srim grad sruši i zemlju savlada, / za podrug vik Slavonijom vlada / i naseli Turke iz Asije, / koji ništa neg kukuruz sije. / Tada plodne zemlje potužiše, / jer je Turci štočim naružiše / i planinu Frušku zapustiše, / gdi srijemski vinogradi biše*" (S II, stihovi 141-152). Ti

¹⁰ L. Paždzierski, isto, str. 257.

¹¹ J. Vončina, isto, str. 176.

isti Turci, kaže Relković, od crkvi načiniše džamije, a narod pozvaše nazad da skupa s njima "pribiva", harač daje i Turčina za glavara prizna (S II / stihovi 165-174).

4.2. Nakon uvodnoga dijela Satir objašnjava Slavoncima zbog čega su toliko zaostali u odnosu na druge evropske narode: *"Sto godina i pedeset biše, / - jedni kažu, da ima i više, - / što nevirnik zemljom upravljaše, / il, da rekne bolje, rasipaše. / Jer dok tako skupa pribivaše / turske kuće i krstjanske vaše, / dok se žene s bulama poznaše, / dok se dica s Turadma igraše, / dok se, reko, zajedno vladaše, / dotle Turci zao izgled daše. / Običaje lipe ostaviše, / a poganske po malo primiše"* (S II / stihovi 175-186). Relković pomno nabraja i opisuje te "zle turske hadete". To su: a) divani i posila s Turcima; b) kolo, u kojem kršćanske djevojke igraju skupa s Turcima (*"jal kod Muje jal njegove Fate"*, stih 192); c) psovke koje mladi naučiše od Turaka, te počеше psovati "vjeru, dušu, dasku i grobnicu, oca, majku i stražnjicu"; d) ašikovanje i nemoral među mladima (*"Nesta stida kod ženskoga spola / s turskog prela i s turskoga kola"*, stihovi 203-204); e) gubitak poštovanja prema starijem i prema roditeljima; f) čaranje, gatanje i svakojake prevare "turskih bula". Svim tim "poganskim običajima, koji imaju dubok korijen i teško ih je uništiti", Turci posve "otrovaše Slavoniju" (S II / stihovi 165-214). Na iste, ali i neke druge "turske hadete" obrušava se Relković na još mnogim mjestima u *Satiru*. Tako više puta spominje "loš odgoj ženske djece" (S II / stihovi 1515-1542), proricanje, gatanje, crnu magiju i druge čarolije "koje Slavonke naučiše od turskih bula" (S II / stihovi 1570-1596), kao i običaj Slavonaca da "po turski" sjede i jedu (S II / stihovi 1975-1976).

4.3. Relković drži kako je otpor Slavonaca prema ideji da školuju djecu jedan od glavnih razloga dugogodišnjeg tavorjenja Slavonije i nakon definitivnoga progona Osmanlija. Stoga sa žaljenjem konstatira da se stariji opravdavaju riječima "kako ni oni u vrijeme Turaka nisu išli u školu, pa im je bolje bilo". No u vrijeme Turaka, kaže Relković, nisu ni postojale prave nego "vražje turske skule" (tj. škole), te Slavoncima spočitava sljedeće: *"Kada Turke jednoč istiraste / i iz vaše zemlje protiraste, / pak odoše janjičari Turci / medečući ko pomamni vuci, / al vam prije zemlju otrovaše / i vražje vam skule ostaviše, / kojeno vi i danas slidite. / Zar ste slipi, tere ne vidite?"* (S II / stihovi 395-402). Te "turske skule" jesu *prelo*, *kolo* i *divan* (posijelo).

4.3.1. *Prelo* je "skula" koja počinje navečer i traje do ponoći. U toj "skuli" skupljaju se momci i djevojke ("djevojke predu, a momci tamburaju"), ašikuju, pripremaju i jedu svakojake poslastice ("gurabije, peksetiće, alvu"), "drpaju se", govore svakojake prostakluka, "viju ko i drugi vuci, a orluju ko pomamni Turci". Dakako, u kršćanskome duhu svoga vremena Relković upućuje i moralnu poduku "da se tako ne čuva divičanstvo, najveće bogastvo", te traži da djevojke "za uzor uzmu divice, Isusove drage zaručnice", koje sjede kod kuće i uče presti i vesti (S II / stihovi 491-516). Svoje ogorčenje, nezadovoljstvo i frustraciju rječito izražava i ovim

stihovima: "Ej, Turčine, pogan nekrštena, / nigda stvar ta ne bi ti proštena, / što učini ti od Slavonije! / Je l' to pravo trpit skule turske / u krstjanstvu i hadete mrske?" (S II / stihovi 415-458).

4.3.2. Druga "vražja turska skula" jest *kolo*. U jednakoj mjeri nezadovoljan, Relković se kroz usta Satirova jedi što cure nedjeljom "odlaze u kolo, gdi se s ašikom uče igrat i svakakve pisme i lakrdije pivat" (stihovi 407-408) umjesto da "idu u crkvu na misu, Boga moliti, pjevati litanije i učiti vjeronauk". Potom ih kori "neka se okanu takvih turskih skula jer je kolo smišljeno od vraga". Da bi to potvrdio, najvjerojatnije izmišlja "priču" o postanku kola, u kojoj na krajnje blasfemičan način govori o islamu i svojim protivnicima poružju i vjeri: "Vi znadete, da je turski zakon / iznesao Muhamed napokon / a vrag mu je u pomoći bio, / dok je lipše stvari izmislio, / kojegod su lagane po tilo, / među njima i kolo je bilo. / Zato Turci najprvo počеше, / Muhamedu na grobu igraše, / za ukazat nikoje veselje / Muhamedu svome na poštenje. / Vidiš, dakle, da je od Turaka / došlo kolo, - da zla komšiluka!" (S II / stihovi 607-618). Osim toga, Satir navodi da je obišao mnoge "zemlje" (Mađarsku, Bohemiju, Morávsku, Šlesiju i Saksoniju) i da u njima kola nije vidio, te poručuje Slavoncima kako im se zbog te skule turske "mnogi vilaeti rugaju" (S II / stihovi 561-570, 648).

4.3.3. Treća "vražja skula" koju su po Relkovićevu mišljenju Slavonci primili od Turaka jest *divan*, odnosno *posilo*. Posilo je običaj da se žene okupljaju pred kućom, na sokaku, te po cijeli dan tračaju i ogovaraju. Satir nabraja sve loše strane takve navade koja dovodi do svađe, nesloge, zavisti, mržnje, lijenosti i bahatosti (S II / stihovi 1665-1180). Muškarci pak odlaze na *divane*, tj. po cijeli dan sjede, piju i puše u mehanama dok ih kod kuće čekaju brojni neobavljeni poslovi. Potom im savjetuje da moraju prekinuti tu "zlu tursku naviku" i preuzeti ulogu domaćina, organizirati ukućane za rad, dati im konkretne zadatke, nadzirati ih te osigurati mir, slogu i harmoniju u domaćinstvu (S II / stih 1183-1278).

5.0. Ko su "Turci" iz Relkovićeve *Satira*?

5.1. Općenito je poznato da osmanska osvajanja povijesne Ugarske i nekih dijelova današnje Republike Hrvatske (Slavonija, Lika i Dalmacija) započinju 1514. i da traju do 1552. godine. Zauzeće Slavonije i Ugarske bilo je iznimno važno zbog gospodarskih i, posebice, strateških razloga. Naime, ovladavanje slavonskim i mađarskim ravnicama omogućavalo je Osmanlijama korištenje cjelokupnoga ratnog potencijala za "odlučujući" pohod Sulejmana Veličanstvenog na Beč, kojega je krajnji cilj bio konačan slom Habsburške Monarhije.

5.2. Kako bi učvrstila vlast i pokrenula zamrlo gospodarstvo, osmanska je državna politika u novoosvojene i gotovo posve opustjele krajeve (ponajviše gradove) naseljavala muslimanski živalj iz Bosne. Potvrde za to nalazimo u

najranijim izvorima. Tako Benedikt Kuripešić u svome putopisu iz 1530. navodi kako je u Bosni vršen pritisak na posjednike timara da se nastanjuju u Ugarskoj i Slavoniji.¹² "Za Požegu kao grad je u godinama nakon 1550. najvažniji dolazak znatnog broja muslimanskih obrtnika, činovnika i obrazovanih ljudi. Tada zapravo i nastaje *kasaba*, muslimanski grad. To doseljavanje nije bilo toliko spontano, koliko prisilno, sukladno državnim ciljevima da ojačaju važnija vojna i upravna središta. Nakon 1548. naglo se smanjuje broj kvalificiranih majstora u gradovima sjeveroistočne Bosne (Zvornik i dr.). Oni su morali pripomoći pretvaranju donedavnih graničnih utvrda i varoši u Srijemu, Slavoniji i Ugarskoj u islamske gradove kao ključni element dubljeg ovladavanja teritorijem negoli je to puka nazočnost gradske posade."¹³ Naselja bosanskih kolonista bila su brojna i uz granice oko Kaniže, Szigeta, Pečuha, Veszprema, Višegrada (na Dunavu, sjeverno od Budima), Ostrogon, Stolnog Biograda, ali i u Potisju i Banatu. I znameniti turski putopisac Evlija Čelebi bilježi 1660./61. god. da se u svim gradovima osmanske Ugarske "govori bosanski", odnosno da su Budim, Pečuh, Stolni Biograd, Sziget, Kaniža, Siklós (Šikloš) i drugi gradovi "obične bošnjačke varoši".¹⁴ U zadnjim desetljećima osmanske vlasti (oko 1680.) na prostoru između Drave, Dunava, Save i Ilove, uglavnom u gradovima, oko polovine cjelokupnog stanovništva činili su muslimani, pretežno porijeklom iz Bosne.¹⁵ Imamo li, dakle, u vidu činjenicu da na teritorij Bosne, Hrvatske i Ugarske nikada nisu naseljavani etnički ("anadolijski") Turci te da su takvi,

¹² B. Kuripešić, *Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I von Ungarn nach Konstantinopol, 1530.* (Herausgeb. S. M. Džaja & J. Džambo). Bochum, 1983., str. 34-35.

¹³ N. Moaćanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog Carstva (1537.-1691.)*. Jastrebarsko, 1997., str. 24. Konsultirati i: A. Handžić, O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku. *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994., str. 71.

¹⁴ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo, 1997., str. 257.

¹⁵ Koristeći u istraživanjima i osmanske izvore, N. Moaćanin procjenjuje da je ukupan broj bosanskih kolonista ipak bio nešto manji. (v. *Stanovništvo i upravna podjela Požeškog sandžaka*. Zagreb, 1982., neobjavljeni magistarski rad). Stjepan Pavičić procjenjuje da je na prostoru Slavonije živjelo oko 115 hiljada muslimana (kolonisti iz Bosne i, manjim dijelom, konvertiti), 72 hiljade katolika, 33 hiljade pravoslavaca i dvije hiljade Mađara (*Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*. Djela JAZU, Zagreb, 1953., str. 307). I Josip Buturac u svojim istraživanjima dolazi do približnih rezultata. Po njegovu mišljenju, potkraj turske vladavine tamo je živjelo oko 70.000 katolika, oko 100.000 muslimana, oko 10.000 kalvina i oko 30.000 pravoslavnih. U postotcima kazano, oko polovice slavonskoga stanovništva bili su muslimani, trećina katolici, preko 10% pravoslavni, a oko 5% kalvini. (*Katolička crkva u Slavoniji za vrijeme turskog vladanja*. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970.). Kombinacije Pavičića i Buturca nisu temeljene na osmanskim popisima kao najpouzdanijim vrelima nego na sporadičnim vijestima crkvene provenijencije, srednjovjekovnim podacima o broju župa i sl.

uz nešto Albanaca (posade u tvrđavama), činili procentualno zanemariv postotak ukupnoga stanovništva, jasno je da su "Turci" o kojima se u *Satiru* govori bili zapravo muslimanski doseljenici iz Bosne.

6.0. Sukladno rečenom, na spomenutim područjima nije se koristio jezik turskih osvajača, ne bar u svakodnevnoj usmenoj komunikaciji. Sličan je slučaj bio i s Bosnom i Hercegovinom. Izuzmemo li učene ljude koji su pisali na trima orijentalnim jezicima, dakle i na klasičnome osmanskom, u gradovima se tek za relativno rijetke pojedince moglo reći da govore tzv. "bosanski" turski, tj. poseban idiom iz skupine zapadnorumelijskih ili balkanskih dijalekata turskoga jezika.¹⁶ Taj - po mnogo čemu zanimljiv - idiom bio je svojevrstnim filterom za fonološku prilagodbu turskih riječi prije njihova prodora u štokavske govore mjesnoga stanovništva. "Bosanski" turski rabljen je isključivo kao jezik usmenoga općenja etnički neturskih podanika (konfesionalna je pripadnost ovdje nebitna) s Osmanlijama i izvan granica Bosne, u Hrvatskoj i Ugarskoj.¹⁷ No svakako je bitno napomenuti da se ta komunikacija nedvojbeno odvijala preko dvojezičnih pojedinaca. Ukratko kazano, turski jezik puk nije ni znao ni govorio, te konstataciju kako je "narod Slavonije u toku 16. i 17. st. dolazio u usmeni dodir s turskim" smatram upitnom.¹⁸

¹⁶ Dakako, isključujemo teološki obrazovane ljude, tzv. *ulemu*. Pišući o listu *Vatan* (Domovina), koji je, na inicijativu nekolicine uglednih sarajevskih građana, u septembru 1884. godine počeo izlaziti na turskome jeziku, M. Imamović navodi i ovo: "Obrazlažući potrebu izdavanja jednog lista za politiku i širenje prosvjete među Bošnjacima, vladin 'Sarajevski list' je u broju od 27. jula 1884. naveo da je razlog njegovom štampanju na turskom jeziku to što 'mnogi domaći muhamedanci ne znaju čitati 'moderna slova'. U stvarnosti je list na turskom jeziku u Bosni mogao imati tek koju stotinu čitalaca među obrazovanim Bošnjacima (kurziv E. Č.). Za ostalo bošnjačko-muslimansko stanovništvo takav list mogao je imati samo određenu psihološku funkciju i značaj". Vid. *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda"*. Sarajevo, 1996., str. 31.

¹⁷ O tome je u turkološkoj literaturi pisano relativno mnogo. Popis relevantne literature daje G. Hazai u radu "Die Denkmäler des Osmanisch-Türkeitürkischen in nicht-arabischen Schriften". *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*. Teil I. Budapest, 1990., str. 63-73. Od novijih priloga na tu temu izdajamo sljedeće: M. Adamović, *Die türkischen Texte in der Sammlung Palinić*. Pontus Verlag, Göttingen, 1996.; E. Čaušević, Das Türkische des Josip Dragomanović. *Materialia Turcica* (Göttingen), Band 17 / 1996, str. 119-141.

¹⁸ J. Vončina, spomenuti rad, str. 180. U istome - inače često citiranom i vrlo dobrom - radu Vončina kaže kako na mjestima gdje se navodi Sv. pismo nema turcizama jer da Relković nije želio "kršćanskoga boga iritirati Muhamedovim jezikom". Vjerojatno je autor alegorijski poistovjetio Turke kao onovremene širitelje islamske religije i islamskoga svjetonazora s Arapima, s kojima i počinje islamska ekspanzija. Dakako, općenito je poznato da je *Kur'an* objavljen na arapskome jeziku.

6.1. Budući da su bosanski muslimani¹⁹ poistovjećivani s Turcima, u kršćanskom je susjedstvu i njihov jezik katkada nazivan "turskim". Unatoč tomu, neprijeporna je činjenica *da su i muslimanski kolonisti iz Bosne i slavonski starosjedioci govorili istim jezikom*, što je otvorilo put prodoru turcizama u hrvatski predstandard. To neizravno potvrđuje i sam Relković gore već citiranim stihovima (v. par. 4.2.). U *Novoj slavonskoj i nimačkoj gramatici* (1767.) Relković navodi "tursku rič" *Afferimti Vahalah* (Blago tebi, wohl dir), kojom se "Turci služe za pofáliti kogágod" (str. 48). I ovaj primjer rječito govori tko su ti "Turci" i kakvim su "turskim" jezikom govorili. Dakako, gotovo dvostoljetni kontakt bosanskih kolonista i njihovih potomaka sa Slavoncima (među kojima je u kasnijim desetljećima zamjetljiv i stanovit broj konvertita), a poglavito nepostojanje jezične barijere među njima, glavni su uzroci prodiranja velikoga broja turcizama u slavonski govor. Povijesni izvori svjedoče kako se međusobni kontakti muslimana i kršćana nisu odvijali samo u kasabama u kojima je bio koncentriran zanatsko-trgovački i vjersko-prosvjetni život, nego i na selima u kojima je živjelo konfesionalno mješovito stanovništvo, osobito u Požeštini.²⁰

7.0. "Bosansko" porijeklo Relkovićevih i slavonskih turcizama

7.1. Po svome fonetskom liku identični s onima u Bosni i Hercegovini, turcizmi u Relkovićevu *Satiru*²¹ nose i jedno tipično obilježje muslimanskih govora - fonem /h/. Turcizmi u južnoslavenskim jezicima u pravilu gube etimološko /h/, a u srpskome standardnom jeziku uporaba se takvih oblika često i propisuje, npr. *ajde* umj. *hajde*, *alka* umj. *halka*, *aar* umj. *ahar*, *mâla* umj. *mahala* itd. U muslimanskim govorima situacija je posve drukčija: osim etimološkoga, u velikom se broju riječi javlja i protetski glas *h*. Isto stanje razvidno je i među turcizmima koje Relković koristi. Tako skupini (a) možemo pribrojiti turcizme s očuvanim etimološkim²², a skupini (b) one s protetskim (ili neetimološkim) *h*:

(a)

haját (2538)

hambar (56)

haramije (168)

hatar (A4, str. 64)

¹⁹ Sintagma *bosanski muslimani* u tekstu služi kao oznaka vjerske, a ne nacionalne pripadnosti. O nacionalnome identitetu u to se vrijeme, dakako, ne može govoriti ni kod drugih evropskih naroda. Time se, posve razumljivo, ne spori suvremeni bošnjački nacionalni identitet.

²⁰ Vid. N. Močanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog Carstva...*, str. 54.

²¹ Iako je analiza vršena samo na *Satiru*, ista zapažanja vrijede kako za ostala Relkovićeva djela, tako i za sve značajnije pisce iz Slavonije.

²² Budući da fonem /h/ nije turskoga porijekla, susreće se samo u riječima preuzetim iz arapskoga i perzijskog jezika. Izuzetak čini nekolicina izvorno turskih riječi, među njima i uzvik *hajde* (< haydi).

harač (173)	mahana (A4, str. 64)
hasna (558)	mehana (898) itd.
haznadar (93)	

(b)

habajlija (2852)	heglendisati (1532)
hadet (198)	hinad (906)
halati (1766)	hinaddžija (1160)
hat (1460)	hinaditi se (1360)
havlija (945)	pohinaditi se (2607) itd.

7.2. U *Satiru* smo, međutim, registrirali i stanovit broj turcizama koji su izgubili etimološko /h/. To su: *alva* (428), *armani* (3415), *esapiti* (1365), *ergela* (969), *zaira* "brašnenica" (229), *spaija* (G3, str. 122).²³ Ta pojava, posve strana muslimanskim govorima Bosne, zacijelo je rezultat procesa prilagodbe određenoga broja turcizama slavonskome govoru koji ne pozna fonem /h/, iako takva konstatacija u globalu ne vrijedi za Relkovićeve jezik.²⁴ U odnosu na prve dvije, turcizmi treće skupine ipak su u znatno manjem broju.²⁵ Što se pak prvih dviju skupina tiče, želimo još jednom naglasiti kako su čuvanje etimološkoga i dodavanje inicijalnog neetimološkog (protetskog) *h*²⁶ obilježja po kojima se prepoznaju muslimanski govori u BiH i na kojima bošnjački jezikoslovcu istrajavaju u aktualnome procesu standardizacije bosanskoga jezika.²⁷

²³ Brojem u zagradi označen je stih. Veliko slovo uz broj označava Relkovićeve prozni tekst u *Satiru*. U tim je slučajevima naznačena i stranica proznoga teksta.

²⁴ O glasu *h* vid. I. Lavrić, *Ikavski govor istočne Slavonije*. Osijek, 1983., str. 26-27. Po mišljenju S. Babića, slavonski pisci upotrebljavaju glas *h* pod uticajem ostalih hrvatskih pisaca, u prvome redu dubrovačkih, što potvrđuje njihovo "nastojanje da održe tu crtu književnog jezika" (Jezik starih hrvatskih pisaca u Slavoniji. *Godišnjak ogranka Matice hrvatske* br. 6, Vinkovci, 1968., str. 78-79).

²⁵ Slične rezultate dobit ćemo i analizom turcizama što ih je u "razgovorima" i "rječniku" Relkovićeve *Gramatike* popisao V. Putanec u radu "Etimološki zahvati u djelu Matije Antuna Reljkovića (1732-1798)". *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića* (Znanstveni skup). Osijek, 1991., str. 171-182. U skupinu (a) spadaju *aždaha*, *haznadar*, *ičhisar*, u (b) *habajja*, *halat*, *hangir*, *havan*, *hinaditi se*, dok skupinu (c) čine *esapiti*, *kava*, *melem*, *oroz*.

²⁶ A. Škaljić u svome djelu *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Sarajevo, 1979.) obično bilježi i turcizme s neetimološkim *h*, ali korisnika upućuje na etimološki (valjda u korištenim izvorima uobičajeniji) oblik iste riječi, npr. *hat*, vidi *at*. No u bošnjačkim govorima neetimološko se *h* i danas vrlo često čuje, npr. *hujdurma* umj. *ujdurma*, *hašlama* umj. *ašlama*, *hastar* umj. *astar*, *hat* umj. *at* itd.

²⁷ Tako se novim pravopisom propisuje bilježenje etimološkoga *h* u turcizmima kao što su *mahrana*, *mahana*, *aždaha*, *halka*, *hajvar*, *kahva*, *mahmuran*, *mehlem* itd. Isto tako, preporučuje se i pisanje neetimološkoga *h* i u medijalnoj poziciji, npr. u

7.3. Uz navedene, i neki drugi turcizmi svjedoče svoje "bosansko" porijeklo. To su: a) vrlo čest tekstualni konektor *indi* (B6) "dakle", koji se u tom značenju nije koristio u turskome jeziku²⁸; b) modalne riječi i izrazi kao što su *međer* (2336), *baksum* "kano" (228), *istersum* "ako će" (227), *jok vala* "nije" (225), *ele* (< *hele*, A1, str. 61) i dr., česti kako u latiničnim tekstovima na "bosanskome" turskom, tako i u nekim bošnjačkim govorima²⁹; c) hibridni glagoli s tvorbenim morfemima *-isa-ti* i *-le-isa-ti*³⁰, npr. *čeverleisati* (L8, str. 167); d) riječi koje se u zabilježenoj fonetskom liku danas čuju samo u BiH, npr. *safundžija* (1002) i *safun* (1005) umjesto *sapun* (tur. *sabun* < ar. < ?, etimon neizvjestan), *bašča* (525) umjesto *bašta* (tur. *bahçe* < perz. *bâgče*) itd.

7.4. U *Satiru* se Relković osvrće i na jezik Slavonaca: "*Posli kako Turke iztiraste, / Slavoniju opet naseliste, / zapušćenu od Turak' najdoste, / prez uredbe i nauka jošte. / Znam, junaci mlogi izginuše, / ali ne znam, kud se knjige diše, / koje bi vam jezik uzdržale / i s drugim se ne bi pomišale, / kako se je turski pomišao, / u vaš jezik tako unišao, / da i sada polak Slavonije / 'yok vala' jim služi misto 'nije', / a 'istersum' namisto 'ako će', / 'baksum' 'kano' zlamenovat hoće; / brašnenici govori 'zaira', / kada gladan ne imade mira. / I ostalih mlogi riči višje / iza sebe Turci ostaviše, / koje kad bi ktio spominati, / ne bi mogle u 've knjige stati"* (DS II / stihovi 215-234). Relkovićev stav prema turcizmima krajnje je odbojan. Stoga neke od njih koristi samo s negativnim konotacijama. Primjerice, turcizam *hadet* (= *adet*) koristi samo ako spominje "zle turske hadete", a riječ *običaj* uvijek kad govori o "lipim slavonskim običajima". Zbog te odbojnosti, u drugome je izdanju svoga djela nastojao zamijeniti neke turcizme "riječima iz

turcizmu *sahat* (tur. *saat* < ar.). Općenito je poznato da se u bošnjačkim govorima neetimološko *h* susreće kako u slavenskim, tako i u riječima stranoga (neorijentalnog) porijekla, npr. *haljkav* (umj. *aljkav*), *hastal* (umj. *astal* < mađ. *asztal* < hrv. *stol*), *hora* (gr. *ora* "vrijeme") itd. O glasu *h* u zadnjih je nekoliko desetljeća napisan velik broj rasprava. Detaljnije o relevantnim radovima na tu temu piše S. Halilović u knjizi *Bosanski jezik* (Sarajevo, 1991.).

²⁸ U osmanskome jeziku *indi* znači "sada", "u ovome trenu". U suvremenome pak susreće se samo u prilogu *šimdi* "sada" (< *uş indi*, *uş* je stara pokazna zamjenica "taj"). U značenju tekstualnoga veznika priloga nema ga ni u srpskome jeziku. U svome djelu *Turske i druge istočanske reči u našem jeziku* (Građa za veliki srpski rečnik, Beograd, 1884.) Đ. Popović navodi da se *imdi* (*indi*) koristi u Bosni (str. 96).

²⁹ O turskoj frazeološkoj i paremiološkoj građi u bosanskome jeziku vid. A. Kasumović, Paremiološki oblici u djelima Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka. *Zbornik radova Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak*. Institut za književnost Sarajevo, Knjiga 10, Sarajevo, 1992, str. 197; A. Šiljak-Jesenković, Neka zapažanja o prenošenju turskih ustaljenih kolokacija na bosanski jezik. *Prilozi za orijentalnu filologiju* (Sarajevo) 46 / 1996, str. 61-81.

³⁰ Ovaj sufiks potječe od grčkoga *-isa* i našega infinitivnog nastavka *-ti* (vid. Škaljić, citirano djelo, str. 41-42).

slavonskoga jezika". Međutim, zamjetljivo je da je u nekim slučajevima, valjda zbog nepoznavanja turskoga jezika, upravo hrvatsku riječ zamijenio turcizmom.

7.4.1. Na prvi pogled paradoksalno zvuči zapažanje da Relković, unatoč vrlo odbojnome stavu prema riječima turskoga porijekla, u svome djelu koristi mnoštvo turcizama. Razlog je posve jednostavan: bili su toliko frekventni u jeziku domaćega puka da ih naprosto nije bilo moguće eliminirati. Stoga neki hrvatski lingvisti drže da se u Relkovićevu slučaju može govoriti "samo o teorijskome purizmu", a ne o stvarnoj nakani pisca da spomenute tuđice pokuša zamijeniti "slavonskim" riječima.³¹ Dakako, takvo što nije ni bilo moguće. Kako uočava hrvatski lingvist J. Vončina, pisac je naprosto iznevjerio princip "da svoj jezik oslobodi turcizama" kako bi ostao bliži i razumljiviji seljaku nego neki drugi hrvatski pisci toga vremena.³² Stoga su purističke intervencije u drugome izdanju *Satira*, premda znakovite, morale biti vrlo ograničenih razmjera.³³

8.0. Potkraj 17. st., nakon katastrofalnih poraza kraj Beča (1683.) i na bojnome polju kraj Mohača (1687.), Osmanlije su protjerani iz Ugarske, Slavonije, Like i Dalmacije. "Zajedno s osmanskim trupama, ta su područja napuštali muslimani, tj. Turci, te za vrijeme osmanskog vrhovništva onamo doseljeni brojni islamizirani balkanski Slaveni - ne samo zbog okrutnosti 'oslobodilaca' kršćana nego i zbog odredaba islamskoga šerijata po kojima muslimani moraju napustiti dotadašnje islamsko područje koje padne u nemuslimanske ruke."³⁴ Definitivno povlačenje osmanskih trupa s današnjega hrvatskog teritorija dovelo je do velikih migracija muslimanskoga stanov-

³¹ I u svome djelu *Nova slavonska i nimačka gramatika - Neue Slavonisch- und Deutsche Grammatik* Relković znatnu pozornost posvećuje turcizmima. Ne propuštajući kazati kako je njegova Slavonija u vrijeme Turaka "nagrđena mnogim zlim običajima", dodaje kako su "preuzete turske riječi nesreća koje zadesi lijepi slavonski jezik". U gramatici daje i duži popis češćih turcizama, ali u njega uvrštava i riječi *brašno*, *bukara*, *čaja*, *groznica* (sic!). Zanimljivo je njegovo zapažanje kako bi Slavonija turske i inostrane riječi morala odbaciti, ali da on to "nikome ne zapovijeda jer zna razlučiti znanje od običaja, odnosno da je jedno što se čini, a drugo što bi se moglo ili trebalo učiniti". Drugim riječima, Relković je posve svjestan raskoraka između želje i mogućnosti da to učini (v. str. 44, posebno 45-51).

³² J. Vončina, citirani rad, str. 178.

³³ Uz gore citirani rad J. Vončine, Relkovićevu jezičnome purizmu posvećeni su i ovi: M. Samardžija, Reljkovićev jezični purizam. *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića...*, str. 165-170; V. Putanec, Etimološki zahvati u djelu Matije Antuna Reljkovića. Isto, str. 171-182.

³⁴ J. Matuz, *Osmansko Carstvo* (prev. N. Moaćanin). Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 117.

ništva u Bosnu, odnosno migracionih kretanja s istoka, zapada i juga (tj. iz Bačke, Bosne, Like, Gorskog kotara i Dalmacije) u pravcu istočne Slavonije. Jedan posve zanimljiv, ali ne i slučajan splet okolnosti opet dovodi bosanske koloniste u Slavoniju. Naime, u jesen 1697. godine austrijski vojskovođa princ Eugen Savojski prodro je sa svojim jedinicama u središnju Bosnu, sve do Sarajeva. Prilikom povlačenja dao je spaliti Sarajevo i čitav niz naselja i utvrda u dolini rijeke Bosne. Posljedice toga ratnog pohoda "bile su sudbonosne za katolički narod u Bosni". Drži se da je, iz straha od odmazde, nekoliko desetaka hiljada katolika s austrijskim trupama napustilo Bosnu i naselilo se velikim dijelom u opustjelu istočnu Slavoniju.³⁵

8.1. U govorima doseljenika s oslobođenih područja (Bačka, Lika i Dalmacija) nedvojbeno je bilo dosta turcizama. Isto tako, sa sigurnošću se može kazati da se govor katoličkih doseljenika iz središnje Bosne nije bitno razlikovao od govora mjesnoga stanovništva: i jedni i drugi bili su ikavski štokavci, i jedni i drugi koristili su velik broj turcizama. "Kad pogledamo u razgovorni jezik koji je Reljković prikazao u svojoj *Gramatici*", piše V. Putanec, "onda možemo konstatirati da se u tom jeziku nalazi još uvijek prava poplava turcizama što s jedne strane dokazuje da ih Reljković nije kao takve identificirao, a s druge strane da su kao nanosi ostali iza odlaska turske uprave."³⁶ Takvo stanje nimalo ne čudi: doseljenici porijeklom iz Like i Dalmacije, a poglavito oni iz Bosne, raspolagali su istim, a možda čak i bogatijim "inventarom" turcizama. Zacijelo i u tome treba tražiti razlog zbog kojeg su brojni turcizmi u slavonskome govoru opstali sve do naših dana. Problem što ih Reljković "nije kao takve identificirao" zapravo i nije bitan - pisac je naprosto morao biti razumljiv slavonskome seljaku. Tačnost takvoga zapažanja u cjelosti potvrđuje i frazeologija *Satirova* jezika.

³⁵ Demografske posljedice tih obostrano uvjetovanih i nasilnih seoba nerijetko se i od hrvatskih i od bosanskih povjesničara procjenjuju kao "katastrofalne". Mada se ne može računati s tačnim brojkama, drži se da je iz Slavonije, Like i Dalmacije u Bosnu moralo otići 120-130 hiljada muslimana. Prema procjenama N. Moačanina broj civilnih muslimanskih domaćinstava u današnjim granicama RH iznosio je oko 15.000, a vojničkih možda još od 5 do 7 hiljada, ukupno 100-110 hiljada duša (usmena informacija). U Hrvatsku je pak došlo 80-100 hiljada katolika. Neki povjesničari ipak drže da je broj katolika bio znatno manji (oko 40 hiljada) jer da u to vrijeme i u datim okolnostima nije bila izvodiva "logistička potpora" za tako masovnu seobu. U novembru 1997. u Zagrebu je Udruga đaka Franjevačke gimnazije u Visokom organizirala *Znanstveni skup povodom 300. obljetnice pohoda Eugena Savojskog u Bosnu*, na kojemu je Srećko Matko Džaja rekao "da je 80 tisuća katolika moralo napustiti Bosnu i otići u nepoznato iako je Savojski govorio o *njihovu oslobođenju*".

³⁶ V. Putanec, Etimološki zahvati u djelu Matije Antuna Reljkovića. *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića...*, str. 174.

9.0. Kako čitati *Satira*?

9.1. Kako je već kazano, *Satir* je prije svega didaktičko djelo napisano u duhu evropskoga prosvjetiteljstva, te stoga vrvi brojnim moralnim poukama i moralističkim prijekorima čiju strogost Relković katkada ublažava prisnim i šaljivim obraćanjem Slavoncu s "moj dragi pobro", "moj dobri Slavonče", "moj dragi Slavonče" i sl. Nasuprot tomu, svaki put kad govori o Turcima (tj. "Turcima"), njegovi vrijednosni sudovi, jezik i frazeologija nose prizvuk neskrivene netrpeljivosti. Uzroci Relkovićeve odbojna stava spram svega što je tursko proizilazili su iz sljedećih okolnosti: a) da je, kao austrijski oficir, u njima vidio najvećega neprijatelja Habsburške Monarhije; b) da je, odgojen u snažnome kršćanskom duhu, u Turcima prepoznavao ne samo neprijatelje po oružju nego i širitelje islama; c) da je Slavonija pod Turcima ekonomski, vjerski i kulturno doista bila zaostala u odnosu na druge dijelove Monarhije.

9.2. Osim navedenoga, čini se da Relković za sve nedostatke koje uočava kod Slavonaca *svjesno* okrivljuje Turke. Naime, u svome prosvjetiteljskome zanosu on ironizira, iskrivljuje i nagrđuje doživljenu stvarnost (tj. realnost) kako bi je prikazao gorom nego što jest, te tako uljepšao imaginarnu sliku "idealnoga reda" koji je, po njegovu mišljenju, trebalo ostvariti u Slavoniji. U vezi s tim V. Belaj piše sljedeće: "Ne znamo u kojoj je mjeri Relković vjerovao u islamsko podrijetlo 'turskih skula'. No u *Satiru* njemu nije ni bilo stalo do utvrđivanja historijskih činjenica, nego do (demagoškog!) iskorištavanja odbojnog emotivnog stava kršćanskih Slavonaca, koji su oni u ono vrijeme još uvijek strasno gajili".³⁷

9.3. Relkovićeve hiperkritična slika negativne stvarnosti, kojoj je kao njezin antipod suprotstavljena "apoteoza bezgriješnih predaka i slavne prošlosti Slavonije"³⁸, odražava se i u tomu što su gotovo svi običaji slavnskoga sela, bili turski ili ne, proglašeni "turskim skulama". Takav stav svojedobno je izazvao i jednu zanimljivu reakciju. Naime, na Relkovićevo osudu kola kao "turske skule" reagirao je M. P. Katančić u svojoj pjesmi *Satir oko kola sudi*. "U toj poznatoj pjesmi Katančić "dopušta Klio (muzi povijesti!) da grdi Satira (Relkovića i njegove pristaše): *Ne znaš nit vrime starinsko nit razumiš tvoje riči, niti znaš pisme božanske!*, da ga poduči kako je kolo starije od islama, te da su ga poznavali još Dardanci ("Drinjani") i Tračani ("Raci)".³⁹ Ipak, u ovome slučaju porijeklo i starost kola nisu relevantni jer Relković je "turske skule" svjesno koristio kao demagoški instrument, kao što je koristio i

³⁷ V. Belaj, Relkovićevo mjesto u povijesti hrvatske etnologije. *Vrijeme i djelo Matije Antuna Relkovića...*, str. 66.

³⁸ L. Paździerski, citirani rad, str. 257

³⁹ Katančić, koji se bavio proučavanjem kontinuiteta u jeziku i kulturi na tlu Panonije, ovu je pjesmu napisao između 1780. i 1790. god. Vid. V. Belaj, citirani rad, str. 67-68.

kritiku kao "određenu književnu konvenciju koja je poslužila da se iskaže i odredi vlastiti odnos prema stvarnosti, koju su pjesnici smatrali negativnom".⁴⁰ No zbog te (manje ili više svjesne) "instrumentalizacije", Relkovićevo djelo u kolektivnoj svijesti Slavonaca i danas živi najprije kao "povijesna slika Turaka", gotovo u istoj mjeri u kojoj je Andrićev roman *Na Drini ćuprija* u srpskome nacionalnom korpusu postao krucijalnim "dokazom" za "tursko zlo počinjeno na balkanskim prostorima".

"TURCI" U *SATIRU* MATIJE ANTUNA RELKOVIĆA
(1732 – 1798)

S a ž e t a k

Hrvatski spisatelj M. A. Relković rođen je u Davoru (Slavonija). Kao šesnaestogodišnjak stupio je u vojnu službu u graničnu regimentu stacioniranu na Savi. Pošto se osobito istakao hrabrošću, unaprijeđen je 1778. godine u kapetana. Kao oficir sudjelovao je u austrijsko - pruskom ratu (1756 – 1773), u kojem je više puta povrijeđen. Sa 34 godine je otišao u mirovinu i preselio u Vinkovce, gdje je i umro i sahranjen.

Sedmogodišnji rat, u toku kojeg je kao austrijski vojnik boravio u Mađarskoj, Slovačkoj, Češkoj i Pruskoj, sudbonosno je uticao na Relkovićev život. 1757. godine zarobljen je u bici kod Breslau-a i prebačen u prusko zarobljeništvo u Frankfurt na Odri. Tamo mu je stajala na raspolaganju bogata biblioteka, u kojoj je mogao čitati knjige na europskim jezicima.

Rat "mu je dao mogućnost da besplatno posjeti zemlje i gradove, koje inače nikad sam ne bi mogao posjetiti", ali također i da se obrazuje i da upozna reformatorske i prosvjetiteljske ideje ondašnje Europe. U Saskoj počinje da piše svoje djelo *Satir iliti divlji čovjek*, koji je dao na štampanje 1762. godine u Dresdenu. Nakon povratka u Slavoniju objavio je 1779. godine u Osijeku i drugo, prerađeno i prošireno izdanje istog djela.

Satir je napisan u duhu općih prosvjetiteljskih i reformatorskih ideja 18. stoljeća. Opisujući život i običaje slavonskih seljaka, kao i uspoređujući domovinu Slavoniju sa zemljama koje je upoznao, Relković bespoštedno kritikuje "loše" običaje slavonskih seljaka, njihovu ekonomsku zaostalost, kao i kulturnu i religioznu zapuštenost. Svu krivicu za ovo stanje on pripisuje Turcima, koji su se otprilike 60 godina prije prvog izdanja njegovog djela

⁴⁰ L. Paździerski, citirani rad, str. 259.

morali povući iz Mađarske, Slavonije, Like i Dalmacije. Kad je već riječ o Turcima, treba istaknuti da se oni, kao što je poznato, nikad nisu naselili u ova područja, i da su "Turci" o kojima govori Relković, zapravo bili bosansko-hercegovački Muslimani (tadašnji Bošnjaci).

Neprijateljstvo prema oružju preobratilo se u Relkoviću u mržnju prema svemu što podsjeća na Turke. Stoga se oni i u *Satiru* pojavljuju u nepovoljnom svjetlu: kao grozni barbari, koji Slavoniju pljačkaju, pale i pokoravaju; "crkve pretvaraju u džamije", zaražavaju slavonski narod poganskim i "kršćanstvu odvratnim" običajima (nemoral, lijenost, klevete, gatanje, crna magija itd.) i onečišćuju njihov jezik najgorim psovkama mnogobrojnih turskih riječi.

Posmatrano sa današnje distance, nije moguće reći u kojoj je mjeri Relković vjerovao svojim tvrdnjama. No, u *Satiru* mu ionako nije bilo stalo do ustanovljenja historijskih činjenica nego do "demagoškog iskorištavanja odbacujuće emotivne pozicije kršćanskih Slavonaca spram Turaka". Takvim stavom potpomagao je reformatorske i prosvjetiteljske ideje Marije Terezije i Josipa II. Da bi ove ideje učvrstile svoj položaj u Slavoniji, morao se naravno desiti prekid sa mnogim prenesenim tradicijama i navikama iz vremena turske vlasti.

„DIE TÜRKEN“ IN SATIR VON MATIJA ANTUN RELKOVIĆ
(1732-1798)

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der kroatische Schriftsteller M. A. Relković wurde in Davor (Slawonien) geboren. Als Sechzehnjähriger trat er in den Militärdienst in einem am Fluß Sava stationierten Grenzregiment ein. Da er sich durch Tapferkeit besonders hervorgetan hat, wurde er im Jahre 1778 zum Kapitän befördert. Als Offizier nahm er am Österreichisch-Preußischen Krieg (1756-1773) teil, in dem er mehrmals verwundet wurde. Mit 54 Jahren tritt er in den Ruhestand und zieht nach Vinkovci, wo er stirbt und beerdigt wird.

Der Siebenjährige Krieg, während dessen er sich als österreichischer Soldat in Ungarn, der Slowakei, Böhmen und Preußen aufhielt, beeinflusste schicksalhaft Relkovićs Leben. Im Jahre 1757 wurde er in der Schlacht bei Breslau gefangengenommen und in preußische Gefangenschaft nach Frankfurt an der Oder verbracht. Dort stand ihm eine reichhaltige Bibliothek zur Verfügung, in der er Bücher in den europäischen Sprachen lesen konnte.

Der Krieg "gab ihm die Gelegenheit, kostenlos Länder und Städte aufzusuchen, die er sonst nie hätte selbst besuchen können", aber auch sich zu bilden und die reformatorischen und aufklärerischen Ideen des damaligen Europa kennenzulernen. In Sachsen beginnt er sein Werk *Satir iliti divji čovik* zu schreiben, das er 1762 in Dresden drucken läßt. Nach seiner Rückkehr nach Slawonien veröffentlichte er im Jahre 1779 in Osijek auch die zweite, überarbeitete und erweiterte Ausgabe des gleiches Werkes.

Satir wurde im Geiste der allgemeinen aufklärerischen und reformatorischen Ideen des 18. Jahrhunderts geschrieben. Indem er das Leben und die Sitten der slawonischen Bauern beschreibt sowie das heimatliche Slawonien mit den Ländern vergleicht, die er kennengelernt hatte, kritisiert Relković schonungslos die "bösen" Sitten der slawonischen Bauern, deren ökonomische Rückständigkeit sowie die kulturelle und religiöse Verwahrlosung. Die ganze Schuld für diesen Zustand schreibt er den Türken zu, die sich etwa 60 Jahre vor der ersten Ausgabe seines Werkes aus Ungarn, Slawonien, Lika und Dalmatien zurückziehen mußten. Wenn die Rede schon von den Türken ist, muß man betonen, daß diese Gebiete bekanntlich von ihnen niemals angesiedelt wurden und daß "die Türken", von denen Relković spricht, eigentlich bosnisch-herzegowinische Muslime (der zeitige Bosniaken) waren.

Die Waffenfeindschaft verwandelte sich in Relković in Haß gegen alles, was an die Türken erinnerte. Daher erscheinen sie auch in *Satir* in ungünstigem Licht: als grausame Barbaren, die Slawonien ausplünderten, niederbrannten und unterjochten, "Kirchen in Moscheen verwandelten", das slawonische Volk mit den heidnischen und "dem Christentum wiederwärtigen" Bräuchen (Unmoral, Faulheit, Verleumden, Wahrsagen, schwarze Magie uniw.) verseuchten und dessen Sprache mit den schlimmsten Flüchen an zahlreichen türkischen Wörtern verunreinigten.

Aus der heutigen Distanz betrachtet, ist es nicht möglich zu sagen, inwieweit Relković an eigene Behauptungen glaubte. Aber es ging ihm in *Satir* sowieso nicht um die Feststellung von historischen Tatsachen, sondern um die "demagogische Ausnutzung der ablehnenden emotiven Position der christlichen Slawonier gegenüber den Türken". Durch eine solche Stellungnahme förderte er die reformatorischen und aufklärerischen Ideen Maria Theresias und Joseph des Zweiten. Damit diese Ideen in Slawonien Fuß fassen können, mußte selbstverständlich der Bruch mit vielen überlieferten Traditionen und Gewohnheiten aus der Zeit der türkischen Macht stattfinden.